

İsmail Fazıl Paşa'nın (Cebesoy) Islahata Dair Görüşleri İsmail Fazıl Pasha's Views on Reforms

Tülay ERCOŞKUN*

Öz

20. Yüzyıl başlarında Osmanlı ordusunda ve taşra teşkilatında üst düzey görevlerde bulunmuş olan İsmail Fazıl Paşa, bu görevleri esnasında gördüğü eksiklikleri saptamış ve bazı gözlemleriyle birleştirerek yayınlamıştı. Bunların içerisinde "İslâhata Dâir Mütâla'ât-ı Umûmiyye" önemli bir yer tutmaktadır. Taşra teşkilatının içinde bulunduğu durum ve yapılması gerekenler değerlendirilerek "Vilayet" idari biriminin kaldırılmasını önermekte, Anadolu topraklarını dört bölgede ele alarak yapılması gereken ıslahata dair görüş ve düşüncelerini belirtmektedir.

Osmanlı ordusunda önemli görevler üstlenmiş olmasının da etkisiyle askerlik alanında ivedilikle yapılması gerekenler hakkında da beyanatta bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İsmail Fazıl Paşa, Liva, Vilayetler, Türk, Ermeni, Kürt

Abstract

İsmail Fazıl Paşa, who worked in key positions in the Ottoman army and provincial organization during the early 20th century, has identified the deficiencies he had observed and published them with his findings. Among these "General Views on Reform" (İslâhata Dâir Mütâla'ât-ı Umûmiyye) holds an important place. Considering the situation of the provincial organizations and the things that are required to be done, he suggested the unit "Province" should to be abolished and presents his views about reform by dividing Anatolian land into four different regions.

* Araştırma Görevlisi, Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı.

As he assumed important roles in the Ottoman army he also had given statements about the urgent need of reform in the army as well.

Key words: İsmail Fazıl Paşa, Liva, Vilayetler, Türk, Armenian, Kurd

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş ve dağılma sürecine tanıklık etmiş ve Milli Mücadelenin başında görev üstlenmiş değerli şahsiyetlerden birisi olan İsmail Fazıl Paşa'nın askeri kişiliği ve özellikle Kurtuluş Savaşı ve Nafia vekilliği sırasındaki faaliyetleri iyi bilinmektedir. Savaş sırasında bastırıldığı eserleri ise bugüne kadar değerlendirmeye alınmamıştır.

Bu makalemizde 1913 yılında yayımlanan eserlerinden biri olan "*İslâhata Dâir Mütâla'ât-ı Umûmiyye*" üzerinde durulacaktır.

Öncelikle Paşa'nın söz konusu tarihe kadarki yaşam öyküsünü, ulaşabildiğimiz yeni belgeler ışığında genel hatlarıyla aktarmamızın onun görüşlerini kavramamızda yararlı olacağı kanısındayız.

İsmail Fazıl Paşa, köklü bir Osmanlı ailesine dâhildir. Alsas Huguenot kökenli Müşir Mehmet Ali Paşa'nın (Julien Dietrich/ Charles de Troit) damadı, Ali Fuat Cebesoy ve Mehmet Ali Cebesoy'un babası ve adaşı Türkiye'de kanser tedavisini ilk başlatmış kişi olan Dr. İsmail Fazıl Cebesoy'un dedesidir. Sökeli Cebecioğullarından İbrahim Ağa'nın oğlu olan İsmail Fazıl Paşa veya İsmail Fazıl Cebesoy (oğulları sülalenin ismi olan Cebesoy soyadını almıştır), 1853'te Girit (Kandiye)'de doğmuştur¹. Küçük yaşta babasını kaybedince annesi ile İstanbul'da bulunan eniştereli Demir Efendi'nin yanına gelmişlerdi.

Galatasaray'da Maçka Askeri İdadisi'nde "*Kitabet*" sınavında yazısının güzelliği ve ifadesindeki pürüzsüzlüğüne hayran kalan mümeyyizlerden Ahmet Mithat Efendi, kâğıdının üzerine "*Fazıl dense sezadır, böyle sahib-i irfana*" cümlesini yazmış ve bundan sonra İsmail adının sonuna "*Fazıl*" mahlası eklenmiştir².

1870 yılında Harp okuluna giren İsmail Fazıl, 1873'te Süvari Teğmeni rütbesiyle mezun olarak Erkân-ı Harbiye sınıfına ayrıldı.

12 Temmuz 1876'da Erkân-ı Harbiye Mektebi'ni bitirerek Kurmay Yüzbaşı oldu³. Mektepten mezun olduktan sonra "*Erkân-ı Harbiye Sınıfları Yüksek Riyaziye ve Tâbiye-i Cesime Mu'allimliği*"nt tayin edildi⁴.

¹ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, (Temel Yayınlan: İstanbul, 2000) s.48.

² A.g.e. s.48.

³ Fahri Çöker, *Türk Parlamento Tarihi*, C. III., (TBMM Vakfı Yayını, No: 6, Ankara, 1995) s.969.

⁴ Cebesoy, a.g.e. s.48.

Osmanlı-Rus 1877-78 Harbi'nin başlamasından önce Osmanlı-Karadağ Seferi'ne katılmış⁵, savaş başladıktan sonra 1878'de İşkodra-Hersek firkalarında ve Erkân-ı Harb Yüzbaşısı ve Kolağası rütbelerinde görev almıştı. Bu esnada beraber çalıştığı subaylarla ilgili olarak kaleme aldığı *Meşâhîr-i Askeriyemizden Bir Sahîfe* adlı eserinde "1292-93 Muharebesi Kahramanlarından Ferîk Mustafâ Celâleddin Paşa, Ferik İskender Paşa, Kaymakam İbrahim Bey, Kolağası Hüseyin Ağa, Karadağ Efrâd-ı Hududiyesinden İbrahim Çavuş, Onbaşı Ramo" hakkında bilgi vermektedir⁶. Ayrıca 92-93 Osmanlı-Karadağ Seferi adlı eserinde Osmanlı ordusunun durumunu, eksikliklerini ve alınması gereken önlemleri ele almaktadır⁷.

Savaş bitiminde İstanbul'a dönmüş 21 Temmuz 1880'de II. Abdülhamit'in yaverliği görevini üstlenmiş, 3 Ağustos 1882'de "Kaymakamlık" derecesini almıştır. Ancak aleyhine verilen jurnallerin de etkisiyle⁸ 13 Mart 1884'te görevinden alınarak 17 yıl sürgünde kalacağı 4. Ordunun Erkân-ı Harbiye 1. Şubesi müdürlüğüne "Miralay" rütbesiyle atanmış⁹.

Onun yaverlikten alınarak Anadolu'nun ücra bir köşesi addedilmekte olan Erzincan'a gönderilmiş olması ailesini ve yakınlarını çok üzmüştü. Özellikle eşi Hatice Zekiye (Cebesoy)'un olayla ilgili olarak yazdıkları dikkat çekicidir¹⁰.

İsmail Fazıl Paşa, 4. Ordu ve İran sınırındaki görevlerini 1901 yılına kadar sürdürmüş 28 Şubat 1901'den itibaren İstanbul'a geri dönmesine izin verilmişti. 7 Ağustos 1894'te "Albay", 30 Mart 1901'de Tuğgeneral olmuş, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiyye Dairesinin 4. Şubesinde "Mirliva" olarak

³ İsmail Fazıl, 92-93 Osmanlı-Karadağ Seferi, (Necm-i İstikbâl Matba'ası: İstanbul, 1329) s.3.

⁶ İsmail Fazıl, *Meşâhîr-i Askeriyemizden Bir Sahîfe*, (Necm-i İstikbâl Matba'ası: Dersaadet, 1329) s.1.

⁷ İsmail Fazıl, 92-93 Osmanlı-Karadağ Seferi, (Necm-i İstikbâl Matba'ası: İstanbul, 1329).

⁸ Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, (Temel Yayınları: İstanbul, 2000) s. 35'te "Babam, 4. Ordu'da Kurmay Başkanı idi. Saray tarafından mimmendiği için rütbesi bir türlü albaylıktan yukarıya çıkamamıştı" demektedir.

Ayfer Özçelik, *Ali Fuad Cebesoy*, (Akçağ Yayınları: Ankara, 1993) s.1'de "Balkanlar'da gösterdiği başarılar üzerine II. Abdülhamit'in yaverliğine alınmış fakat daha sonra verilen jurnaller üzerine 1884'de önce Erzurum, daha sonra Erzincan'a sürülmüştür" demektedir.

Diğer yandan, İsmet Türkmen, "İsmail Fazıl Paşa'nın (Cebesoy) Hayatı, Askeri ve Siyasi Faaliyetleri", Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Ankara, 2005, s. 10'da "13 Mart 1884'e değin yaverlik görevinden affedilerek 4. Ordu (Erzincan) emrine verilmiş ve Mabeyn Müşirliği'nden gözetilince tutularak hareketlerinin gözlenmesi istenmiştir" demektedir.

'Sancak Gazetesi, No: 16 "Zekiye Hanım Efendi", s. 2-3. (9 Zilkâ'de 1317/10 Mart 1900); Sâlnâme-i Vilâyet-i Erzurum Defa 14, s. 285.

" Müşir Mehmet Ali Paşa'nın üçüncü kızı olan Hatice Zekiye (Cebesoy)'un konuyla ilgili görüşleri ve faaliyetleri başka bir makalede ele alınacaktır.

memuriyetinden sonra 25 Ağustos 1908'de Harbiye Mektebi Nazırlığı'na atanmıştı". 28 Ağustos 1908 tarihinde ise "*Ferîk'lîğe* terfi etmişti"¹².

26 Mart 1909'da Aydın vilayetindeki 14. Redif Fırkası Kumandanlığı görevindeyken¹³ 14 Temmuz 1909 tarihinde "Adana Hadisesi"nden dolayı Vali Cevad Bey ve kumandanı Ferîk Mustafa Remzi Paşa ile diğer kimselerin Adana Divân-ı Harb-i Örfisinde yargılanmalarına karar verilmiş ve mahkeme başkanlığına Bakanlar Kurulu kararıyla İsmail Fazıl Paşa atanmıştı¹⁴.

Daha sonra kısa bir süre Suriye valiliği yapmış ardından 25 Kasım 1911 tarihinde "Müretteb İzmir Kolordusu Kumandanlığına getirilmişti"¹⁵. Ardından 6. Redif Müfettişliğinde görevlendirilmişti¹⁶. 01 Şubat 1912 tarihinde ise 7. Kolordu Kumandanlığına memur edilmiştir¹⁷. 08 Şubat 1913 tarihinde İzmir'de toplanacak askeri kuvvetlerin kumandanlığına atanmış¹⁸ olup "İzmir Kuvve-i Mütelaşşidesi Kumandanlığı" görevindeyken 12 Şubat 1913 tarihinde "Harbiye Nezâreti Suvârî Dâ'iresi Riyasetine" Padişah iradesiyle atanmıştır¹⁹.

Aldığı sağlık raporu gereğince, Avrupa kaplıcalarında tedavi olmak ve istirahat etmek üzere iki ay müddetle izinli sayılması uygun görülmüştü²⁰. Avrupa'ya gidip gitmediğine dair bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak iki ay sonra 16 Ekim 1913 tarihinde İzmir'de teşkil edilecek ordu kumandanlığına tayin edilmişse de bundan vazgeçilerek yerine Pertev Paşa'nın getirildiği anlaşılmaktadır²¹. 06 Ocak 1914'te yaş haddinden emekliye sevk edilmiştir²².

İsmail Fazıl Paşa'nın Islahata Dair Görüşleri

Hayat hikâyesini, genel hatlarıyla doğruya en yakın şekliyle vermeye çalıştığımız İsmail Fazıl Paşa'nın 1914'te emekliliğinden sonraki faaliyetlerini ve yaşamını konumuzla ilgisi bulunmadığından şimdilik ele almıyoruz. Zira değerlendireceğimiz "Islâhata Dâir Mütâla'ât-ı Umûmiyye" adlı eserini 1913 yılında bastırıldığına göre bu tarihten önce kaleme almış

¹¹ a.g.t.,s. 10.

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ. TAL, 455/1326 B-028/ 1326 B 30 (28 Ağustos 1908). Türkmen, a.g.t. s. 10'da 25 Ağustos 1908 tarihinde Korgeneral olduğunu belirtmektedir.

¹³ Türkmen, a.g.t. s.10

¹⁴ BOA, İ.AS.87/1327C095/1327C25 (14 Temmuz 1909)

¹⁵ BOA, İ.HB, 102/1329 Z 007/ 1329 Z 03 (25 Kasım 1911)

¹⁶ BOA, İ.HB, 104/1330 M-026/ 1330 M 06 (27 Aralık 1911)

¹⁷ BOA, İ.HB/ 107/ 1330 S-022/ 1330 S 12(01 Şubat 1912)

¹⁸ BOA, İ.HB/ 128/1331 Ra-001/ 1331 Ra 01 (08 Şubat 1913)

¹⁹ BOA, İ.HB/ 128/1331 Ra018/ 1331 Ra 05 (12 Şubat 1913)

²⁰ BOA, İ.HB/ 137/1331 Ş-105/ 1331 Ş 20 (25 Temmuz 1913)

²¹ BOA.DH. KMS/1.18.1331 Za 15 (16 Ekim 1913)

²² Ayfer Özçelik, *Ali Fuad Cebesoy*, (Akçağ Yayınları: Ankara, 1993) s.1 ve Türkmen, a.g.t. s.10.

olduğu açıktır. Bunca askeri görevler ve faaliyetler içerisinde, ülkenin geleceğine ilişkin ve çalıştığı bölgede tanık olduğu, gözlediği olaylar ve sıkıntılarla ilgili görüş ve düşüncelerini kaleme almış olması takdire şayandır.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşamış ve Milli Mücadelede önemli görevler almış olan İsmail Fazıl Paşa, I. Dünya Savaşı öncesinde İmparatorluğun içinde bulunduğu çöküntü ve karşılaştığı sorunlardan kurtulabilmesi için neler yapmak gerektiğini özellikle ülke yönetiminde, güvenlik işlerinde, bayındırlık ve ziraat alanında ne gibi önlemler alınabileceğini açıkladıktan sonra Ermeniler, Dersim, Evkaf, Adliye ve Ordu'da yapılacak ıslahatla ilgili düşüncelerini "İslâhata Dâir Mütâla'ât-ı Umûmiyye" başlıklı eserinde belirtmektedir.

Eser, 1913 (1329) yılında İstanbul'da Matba'a-i Osmaniye'de basılmış olup 31 sayfadan ibarettir. Kendisiyle ilgili yazılmış yazılarda ve *İsmail Fazıl Paşa'nın (Cebesoy) Hayat, Askeri ve Siyasi Faaliyetleri* adlı bir yüksek lisans çalışmasında bu eserden hiç söz edilmemesi dikkatimizi çekmiş ve ele alıp değerlendirmemizde etkili olmuştur. Doğrudan konusu İsmail Fazıl Paşa olan bu çalışmada, çeşitli arşivlerden derlenen bilgiler aktarılmış ancak Paşa'nın diğer eserleri gibi bu eseri de görülmemiştir²³. İsmail Fazıl Paşa'nın oğlu *Ali Fuat Cebesoy'un Hayatı ve Faaliyetleri*²⁴ konusunda yapılmış olan doktora tezinde de bu eserden söz edilmemiştir.

Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde B 176 1329 ve B 4052 1329 olarak kayıtlı olan eser "Mukaddime" (s.2-6), "İdâre-i Mülkiyyeye Â'id Mütâla'ât" (s.7-9), "Umûr-i Zirâ'iyye ve Nâfi'a'ya Dâir Bir İki Söz" (s.10), "Anadolu'nun Siyâset-i İctimâ'iyyesi ve Te'mîn-i Asâyişi, İmârî Hakkında Mütâla'ât" (s.11-16), "Ermeniler" (s.17-18), "Dersim" (s.19-20), "İstitrâd" (s.21), "Evkaf İdaresine Â'id Bir İki Söz"(s.22). "Umûr-i Adliyye Hakkında Bir İki Söz"(s.23), "Ordumuzun İslâhat ve Tensikatına Dâir Mütâla'ât-ı Umûmiyye" (s.24-27), "Elbise ve Kıyâfet-i Askeriyye" (s.28), "Hey'et-i İdare" (s.29), "Mu'ayyenât"(s.30) ve "Bahriyyemiz Hakkında Birkaç Söz" (s.31) başlıkları altında verilen bilgilerden oluşmaktadır.

Mukaddime'de vatanın birkaç yüzyıldan beri içine düştüğü sosyal, ulusal güçlüklerle ülke yönetimi, hukuk, iç güvenlik ve askerlik alanındaki gerilemelerin genel nedenleri üzerinde durulmaktadır. İstibdat döneminde bile sorunların çözümüne yönelik Avrupa'dan uzmanlar getirilmişse de istenilen sonucun alınmadığını özellikle askerlik alanında Vonder Golç

¹¹ İsmail Fazıl Paşa. *İslâhata Dâir Mütâla'ât-ı Umûmiyye*, (Matba'a-i Osmaniye: Dersaadet, 1329); *Meşâhîr-i Askeriyyemizden Bir Sahîfe*, (Necm-i İstikbâl Matba'ası: Dersaadet, 1329) ve *92-93 Ömuanlı-Karadağ Seferi* (Necm-i İstikbâl Matba'ası: İstanbul, 1329).

²⁴ Ayfer Özçelik, Ali Fuat Cebesoy, Hayatı ve Faaliyetleri, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora tezi, Ankara, 1989.

(Goltz) Paşa gibi birkaç subay dışındakilerinin işe yarar bir şey yapmadıklarını ifade etmektedir.

Devlet yönetiminin temelini kurumlar arasındaki uyum ve ilişkiden ibaret olduğu, bu uyum sağlanamazsa istenilen sonucun alınmayacağını belirttiikten sonra yurtdışından kimi getirirseniz getirin istenilen sonucun alınmayacağını vurgulamaktadır.

Devletin geleceğinin nasıl olacağını ve kimlerce belirleneceği sorusuna ise *"..Mülkümüzün ahvâline vâkıf her cihetini gezmiş görmüş ihtiyâcât-ı müstakbele sini anlamış hamiyetli, yorulmak bilmez ricalimiz..."* cevabını vermektedir²⁵.

Avrupa'dan uzman getirmeyi uygun görmeyen yazar böyle yaparsak ülkemizin ihtiyaçlarını bilmediğimizi, bilecek ricalimiz olmadığını itiraf etmiş oluruz ki bu da kendi kendimizi yönetemeyeceğimizin işareti olarak algılanır demektedir. Ayrıca yabancı uzman çağırmanın Avrupa devletlerinin bazılarınca da hoş karşılanmayacağı ve karşılanmadığı örneklerle açıklanmaktadır. Özellikle askeri alanda yapılacak ıslahatlar için Almanya'dan çağrılan subaylarla ilgili bilgi vermekte, bunların çözüm olamayacağını tekrarladıktan sonra ıslahat programı için mülkî, askerî, adlî alanda yetişmiş yirmi otuz kadar zeki, muktedir, memleketi gezmiş ihtiyacını anlamış kişilerden birer layiha istenerek bunların görüşülüp uygulanmasıyla sonuç alınabileceğini belirtmektedir²⁶.

Giriş nitelikli bu açıklamalardan sonra İsmail Fazıl Paşa, ülke yönetimine ilişkin görüşlerini on iki madde halinde açıklamaktadır.

Öncelikle mülkî idarede esas birim olarak *"Liva"* (Sancak) taksimatının kabul edilerek vilayetlerin lağvını önermektedir. Gerekçe olarak da her bir vilayetimizin Belçika Krallığı'nın bir iki misli veya Fransa Devleti büyüklüğünde olduğunu, valilerin bu kadar geniş alanda başarılı olmalarının mümkün olmadığını, günlerini masa başında kırtasiye ile boğuşarak geçirdiklerini belirttiikten sonra sınırların küçültülmesiyle yani *"Liva"* sistemine geçilmekle her tarafı gezip teftiş edebileceklerini, güvenliğin sağlanmasında doğrudan önlem alınması için çözümler üreteceklerini kısacası, *"Refah ve selâmet-i vatan nâmına elzemdir"*²⁷ demektedir.

Uygun kazalarla nahiyeleri kapsayan liva taksimatı kabul olunur ve buraya çalışkan, genç, yönetim işlerine vâkıf, yetkili ve doğrudan doğruya dâhiliye bakanlığına bağlı mutasarrıflar atanırsa kısa sürede ülkenin her tarafında gelişme ve ilerleme görüleceği belirtilmekteydi.

²⁵ A.g.e.s.4.

²⁶ A.g.e.s.5-6.

²⁷ A.g.e.s.7.

Sancaklar ve kapsadıkları kaza, nahiye ve köyler coğrafi konumları, sancak merkezi ile olan irtibatları göz önüne alınarak yeniden düzenlenmeli, bu düzenlemenin askerî bölgelerle de uyum sağlaması gerektiğini kaydettikten sonra mutasarrıflık kadrosu; mutasarrıf, tahrirat müdürü, muhasebeci, maarif müdürü, hukuk müşaviri, turuk ve meabir ve elektrik mühendisi, ziraat müfettişi, sıhhiye müfettişinden oluşmalıdır önerisini getirmekteydi. Bu düzenleme yapıldıktan sonra idare meclisine gerek kalmayacaktı.

Yılda bir defa toplanacak "*Liva Umum Meclisi*", yönetim ve bayındırlığa ait önerileriyle hazırlayacağı bütçeyi mutasarrıflığa sunacak ve bir sonraki sene denetimde bulunacaktı. Büyük vilayetler birinci sınıf mutasarrıflık kabul edilerek, mutasarrıflarına on bin, ikinci derecede kalacaklara yedi bin ve üçüncü derecedeki mutasarrıflara ise beş bin kuruş maaş önermekte, ikinci ve üçüncü derecedeki mutasarrıfların gösterecekleri başarı ile birinci dereceye yükselebileceklerini bilmelidirler demekteydi. (İzmir, Şam, Beyrut, Halep, Bağdat, Erzurum, Trabzon, Samsun, Musul, Edirne, Kastamonu gibi yerleri birinci sınıf mutasarrıflıklar olarak saymaktaydı.)

Kazalara da uygun bir kadro verilmeli, kaymakamlarla nahiye müdürlerinin maaşları arttırılmalı, mülkî teşkilatta köy öne çıkarılmalı demekteydi.

Bunlar yapıldıktan sonra güçlü ve başarılı valiler, birinci sınıf mutasarrıflıklara atanmalı, daha önce aldığı yüksek maaşlar yerine verilecek on bin kuruşla yetinmeliydiler. Yönetim alanları küçüleceği için de maaşın azalmasından şikâyet etmemeliydiler.

Yapılacak düzenleme sonrasında açıkta kalacak vali ve memurların bir kısmı emekli edilmeli, bir kısmına ise yeni düzenlemeye göre iş imkânı sağlanmalıydı. Özellikle mutasarrıflık kadrosunda gösterilen görevlere yetkili ve yeterli elemanlar atanmalı, kadastro sorunu birinci derecede dikkate alınarak mühendisler vasıtasıyla çözümlüne çalışılmalıydı.

Umum meclislerle belediye meclisleri üyelerinin seçimi, yeni bir yasa ile düzenlenmeli, Belediye Kanunu yeniden ele alınmalıdır. Belediye başkanları hükümetçe atanmamak bilgisi, cins ve mezhep farklı gözetilmeksizin yetkili kişiler bu göreve getirilmeliydi. Aza seçiminde yüz kuruş vergi veren kimselerin tümü değil "*...her mahallin efkâr-i münevvere ve kıyaset ashabına hak-i intihâb bahş olunması ciheti tercih ve iltizâm olunmalıdır ki bunların intihâb edecekleri âza da gerçekten bir kıymet ve iktidarı hâiz olabilsin*"²⁵ önerisini getirmekteydi.

²⁵ A. g. c. s. 9.

Özetlediğimiz bu görüşlerinde gerçekçi olduğu, daha sonra ülke yönetiminde yapılan düzenlemelerle de anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi Cumhuriyetle birlikte "Liva" teşkilatı kaldırılmış, memleket idaresi vilayet, kaza, köy ve nahiye birimlerinden oluşturulmuştu. Diğer alanlarda da önerileri doğrultusunda düzenlemeler yapıldığı bilinmektedir.

Ziraat ve Nafia ilgili görüşlerini ise kısaca üç madde altında toplamaktadır. Nahiye bazında orman memurlarının göstereceği yerde halkın ağaç yetiştirmekle mecbur tutulmasını, yetiştirilecek ve var olan ormanlarda, bilimsel kurallara göre işlem yapılmasını, mevcut orman, imar ve muhafaza memurlarına iş görecekt kadroların verilmesini, on beş yaşındaki ağaçlara birer işaret konularak devlet malı sayılması gerektiğini belirtmektedir.

Önemli yol ve köprülerden geçecek ve yol yapımı ile mükellef olmayan halk ile yabancı uyrukluların hayvan ve arabalarından "bir resm-i mürur alınması"mn uygun olacağını ifade etmekteydi.

Topraklarımız üzerindeki çiftlikler ve ekilebilir arazimiz, devlet ve milletin menfaatine uygun olmak koşuluyla istekli yabancı şirketlere kiralanmalıydı. Süre bitiminde buraları onlara bırakmamalı, kendimiz işletebilmeliyiz demekteydi²⁹.

Anadolu'nun Siyâset-i İçtimâ'yyesi, Te'mîn-i Âsâyişi, İ'mârı Hakkında Mütâla'ât bölümünde düşüncelerini ayrıntılı olarak üç madde altında toplamıştır. Öncelikle Anadolu'yu dört bölgeye ayırarak her bölgenin sosyal yapısını araştırmaktadır.

Birinci bölge olarak Bursa ve Aydın vilayetlerini ele almakta ve Akdeniz kısmı olarak nitelemektedir. Yunanistan'ın bağımsızlığını elde etmesinden sonra sahil bölgelerine yerleşen Yunanlıların, yerli Rumları örgütledikleri, bütün sahili istila ederek Sivas'a doğru bir Yunan kolonisi teşkil ettiklerini belirttikten sonra Türk unsurunun cehaletinden ve fakirliğinden yararlanılarak arazilerini satın aldıklarını, bunun içinde Aydın vilayetinin birçok kasabaları ile İzmir'de bulunan Yunan-Rum sermayesiyle kurulmuş Anadolu Bankası'nı kullandıklarını ifade etmektedir. Atina Bankası'nın da bankayla işbirliği yaparak Türk unsurunu "*kendilerine medyun ve ma'nen ve maddeten mahkûm kılmaya*" gayret ettiklerini kısacası hayali büyük Yunanistan'ı kurmaya çalıştıklarını Akdeniz adalarını da bu amaçla üs seçtiklerini vurgulamaktadır³⁰.

29. "... Bundan 30. 40 sene evvel Almanya'nın birçok mahallerinde müste'cir İngiliz kumpanyaları tarafından te'sis edilmiş olan çiftlikât ve fabrikaları müddet-i isti'cârın hitamında Almanların kendi yed-i idarelerine geçirdikleri ve el-yevm ecnebî bir sosyetesî tarafından idare olunan Almanya'da hemen hiçbir mü'essese olmadığı ctimle-i tahkikât-i âcizânemdedir. Bunun için kaza veya bilhassa nahiye merkezlerinde ve kurada te'sis olunacak mekâtib-i ibtidâ'iyede fennî ve amelî zirâ'ât tedrîs olunmalıdır.." A.g.c, s.10.

³⁰ A.g.e. s.11.

Bu amaca varmak için Yunan-Rum unsurunun Makedonya'da çete faaliyetlerini teşvik etmekte olduğunu, Anadolu'nun bu kısmında da asayişin bozulmasına çalıştıklarını kaydettikten sonra alınacak önlemleri sıralamaktadır.

Türk-Müslüman unsurla hükümete bağlı Gayr-i Müslimleri, Rum propagandasından korumak için önlemler alınmalı, Rumların ve Yunanlıların bölgede yeniden yerleşmelerine olanak verilmemeli.

Güvenlik kuvvetlerinin sayısı arttırılmalı, yeni karakollar yaptırılmalı ve İzmir'de bulunan askerî birliklerin görevlerini aksatmayacak şekilde iç güvenliğin sağlanmasında kullanılmalarına imkân verilmeli.

Eğitim ve öğretimde, ticaret ve sanayide pek geri kalmış olan İslam halkı için açılacak mektepler ve Avrupa'ya gönderilecek gençleri sayesinde talim ve terbiyede ilerleme sağlanmalı.

Akdeniz sahiline silah sokulmasını ve eşkıyanın girmesini önlemek amacıyla donanımlı küçük bir filonun oluşturulması zorunludur. Bunun için devlet ve millet her türlü fedakârlığı üstlenmeli.

Anadolu Banka'sının verdiği zararları önlemek için Ziraat bankalarımızın ahaliye daha iyi imkânlar sağlaması şarttır demektedir.

İkinci Bölge olarak, Konya, Ankara, Sivas ve kısmen de Adana vilayetini kapsayan yöreleri göstermekte ve Anadolu demektedir. Yazara göre, bu yörede halkın çoğunluğu Türk-Müslüman olup dörtte bir oranında Ortodoks Türklerle Rumlar bulunmaktadır. Yunan propagandası bu Ortodoksları etkilemek istemişse de sonuç alınamamıştır. Karamanlı adıyla anılan bu unsur Türklüğünden ve Türk dilini kullanmaktan sapmamıştır. Dolayısıyla *"Türklüğün Anadolu'da merkez-i hakîkîsi bu kıt'adır"* demektedir³¹.

Bu bölge halkı eskiden beri yol, köprü ve eğitimden mahrum kaldığı için cahil ve fakir kalmış, ticaret ve sanattan çok az faydalanmıştır. İstibdat döneminde bölgeden usulsüz alman askerler cephelere sürülmüş ve zayıata uğrayarak pek çok ocak sönmüştü. Bölgede yapılacak yol ve köprülerle bunların Akdeniz ve Karadeniz'e bağlanmasının şart olduğunu ifade etmekteydi.

Eğitim-öğretime önem verilmeli, asker alımında düzenlemelere gidilerek kendi memleketlerindeki garnizonlarda askerlik yapmaları sağlanmalı, Ramazan ve diğer mübarek günlerde izinli olarak köylerine gönderilmeliydiler. Bölgede asayişsizlik görülmediğinden hükümetin

³¹A. g. e. s. 12.

adaletli davranarak küçük bir güçle asayişî sağlamasının mümkün olduğunu belirtmekteydi.

Anadolu merkezinde ve civarında, Kastamonu, Adana ve Aydın vilayetleriyle Sivas vilayeti dâhilinde aşiretler ile Avşar, Yörük, Farsak ve bunlara bağlı bir takım ırklar bulunmaktadır. Bunlar sadece ormanlardan ve hayvanlarından sağladıkları ile geçimlerini pek ilkel şekilde temin etmektedirler. Sanat, ticaret ve ziraattan habersizdirler. Çoğunluğu Şii mezhebine bağlıdır. Nüfuslarının bir kısmı kayıtlı olmadığı için de askerlikten hariç kalmakta yahut yaşadıkları dağlardan silâh alma alınmaları mümkün olmamaktadır. Geçimlerini sağlamakta karşılaştıkları zorluklardan dolayı civardaki köy ve kasabalara tecavüz ederek asayişî bozmaktadırlar. Bunun önüne geçmek güvenlik kuvvetleriyle bunu önlemek, mümkün değildir. Eğitim ve iyi bir yönetimle bu insanlar kazanılabilir. Anadolu'da nüfusları üç milyon kadar tahmin olunan bu unsurların ıslahı bölgenin geleceği için önem taşımaktadır. Bunları ziraata alıştırmak eğitmek sanayi mektepleri açarak iş alanlarına yönlendirmek gerektiğini kaydetmekteydi.

İsmail Fazıl Paşa, bu bölümün üçüncü maddesinde Anadolu'nun dağlık kesimiyle ilgili bilgi vermekte bölgenin *Kürdistan* olarak adlandırılmasının yanlış olduğunu, bölgenin *Kürdistan* ve *Ermenistan* olarak adlandırılmasının yabancılarca yapıldığını, bir milyona yakın nüfusun çoğunun Türk olduğunu, esasen İslam olan diğer halkın da Türklerden ayrı yaşamak istemediğini belirttikten sonra, Ermenistan'ın bir hayalden ibaret olduğunu, Avrupa ve özellikle İngiltere'nin Ermenistan teşkiline çalıştığını "*Ancak Ermeniler vilâyet-i şarkîyedeki vaz'iyetleri ile nüfuslarına nazaran böyle bir Ermenistan'ın vücûdu olmadığını ve olmayacağını öğrenmiş olsa gerektir. Hattâ gerek İngiliz siyâseti gerek Ermeni muhibleriyle Ermeni komiteleri müretteblerinin birçok teşebbüsât ve tedkîkâtı neticesinde ta'kîb ettikleri Ermenistan siyâsetinin pek hatalı olduğunu anlayarak hatalı nesriyâtlarıyla i'tirâfetmişlerdir*"³² demektedir.

Bölgedeki nüfusu bir cetvelle verdikten sonra Kürtler, Türkler ve Ermeniler hakkında bilgi aktarmaktadır. Verdiği tablo şöyledir:

<i>Vilayetler</i>	<i>Türk</i>	<i>Kürd</i>	<i>Ermeni</i>	<i>Arab</i>
<i>Trabzon</i>	<i>800,000</i>	<i>0</i>	<i>50,000</i>	<i>0</i>
<i>Erzurum</i>	<i>250,000</i>	<i>150,000</i>	<i>100,000</i>	<i>0</i>
<i>Van</i>	<i>40,000</i>	<i>20,000</i>	<i>60,000</i>	<i>0</i>
<i>Bitlis</i>	<i>90,000</i>	<i>250,000</i>	<i>50,000</i>	<i>0</i>
<i>Diyarbakir</i>	<i>200,000</i>	<i>90,000</i>	<i>10,000</i>	<i>70,000</i>
<i>Ma'mûretü'l- 'Aziz</i>	<i>350,000</i>	<i>60,000</i>	<i>60,000</i>	<i>0</i>
<i>Yekûn</i>	<i>1,730,000</i>	<i>570,000</i>	<i>330,000</i>	<i>70,000</i>

Bölgede yaşayan Kürtlerin ilkçağa uygun bir hayat yaşadıklarını, şehirlerdeki tek tük tüccar ve müstahsilin dışında kalanların ziraat ve ticaretten anlamadıklarını, hayvanlarının sütünü içerek kıllarından elbise yaptıklarını, kurallara uymadıklarını, vergi vermediklerini bütün çabalara rağmen yerleşik hayata geçirilip denetim altına alınamadıklarını, ilkel bir hayat yaşamaya alışmış olan yırtıcı kuşlar gibi dağlarda, vadilerde serbestçe dolaştıklarını belirterek "...Kürtlere tatbik olunacak islâhat mü'essir ve tedricî olmalıdır ve kendilerine yeniden açılacak devre-i hayatta sa'y ile te'mîn ve istihsâl-i ma'îşet meyi ve hissini husule getürecek câzib levhalar gösterilmelidir" demektedir³³.

Yazarımızın verdiği bilgilerden de anlaşıldığı gibi çok iyi bir gözlemci olduğu, gerçekçi yaklaşımla bölge halkı hakkında önemli bilgiler aktardığını görüyoruz. Ayrıca çözüm önerileri de göz ardı edilmeyecek niteliktedir.

Eserde "*Ermeniler*" başlığı altında yer alan özet bilgiler de önem taşımaktadır. Şöyle ki Ermenileri şehirli ve köylü olmak üzere iki grupta ele almakta, şehir ve kasabalarda yaşayanlarının sanat ve ticaretle uğraşıp Müslümanlarla iyi geçindiklerini belirtmekte ancak yaşadıkları vilayetlerin yol, köprü ve ulaşım vasıtaları bakımından İzmir, Adana ve diğer vilayetlerdeki kadar elverişli olmadığından ticaretlerinin gelişmediğini, ihtiyaçlarının bir kısmını kendilerinin sağlamakta, kalanını da hariçten aldıklarını, dolayısıyla şehir ve kasabadaki Ermenilerin diğer halk üzerinde iktisadi bir egemenlikleri yoktur demektedir.

Aile hayatlarının uygunluğu ve kavmiyetçilik, kentlerdeki okulların da etkisiyle Ermenilerde bazı şair ve ediplerin de telkiniyle ulusal bir duygu ve *Ermenistan* fikir ve hayali uyandırmıştı. Bu kesim siyasetle de uğraştıklarından yönetim biçimini daha iyi bildiklerini ve medeni olduklarını göstermeyi başarmışlardı. Bunun için de bölgeyi dolaşan Avrupalılar onların

" Yazarın Doğu Anadolu'yla ilgili görüşleri 31 Ağustos- 2 Eylül 2007 tarihlerinde düzenlenen *Uluslararası Tatvan ve Çevresi Sempozyumunda* "Fetrik İsmail Fazıl Paşa'nın Doğu Anadolu İslahatıyla İlgili Görüşleri" başlığı altında sunulmuştur.

kendi kendilerini yönetebilecekleri hakkına sahip olduklarını farz etmişlerdir. Ancak "*memleketi daha ziyâde tedkik ve tahlile giriştiklerinde*"³⁴ hayal kırıklığına uğrarlar demektedir.

Köylerde yaşayan Ermeniler, Erzurum, Muş, Van, Bitlis ovalarına dağınıktırlar, göçebe değillerdir, kendi topraklarında ve Kürt beylerinin arazilerinde çalışırlar. Ermenistan hayalleri yoktur ne var ki bunlar Kürtlerin ve göçebe aşiretlerin saldırılarına hedef olmaktadır. Gerçi bu tür taarruzlar Türk-İslam köylerine de yapılmaktadır. Dolayısıyla Şark vilayetlerinde asayişsizlik ve emniyetsizlik din ve mezhep farklılığından değil belki çalışmayan Kürtlerin, çalışanları gasp etmeleridir denilebilir tespitinde bulunmaktadır.

Bölgede genel bir asayişsizlik söz konusudur. Ermenistan islahatı adı altında Osmanlı hükümetine dayatılan sorun aslında asayişsizlikten başka bir şey değildir. Avrupa Büyük Devletlerinin "*...Türkiye'yi yeniden bir taksim felâketine ma'rûz bırakmak gibi bir planları olduğunu ba'zı neşriyyât ve ba'zı Avrupa ricâl-i siyâsiyesinin ma'nîdâr nutukları ile şâir kara'inden....*" çıkarmak mümkündür³⁵.

Hükümetimiz bölgede güvenliği sağlarsa Ermeni meselesi Avrupaca da ortadan kalkacaktır, gerçi bunun için çok paraya ihtiyaç vardır ancak sonuç almak için başka da bir çözüm görülmemektedir demektedir.

Yazarımızın Birinci Dünya Savaşı öncesindeki bu tespitleri gerçeği olduğu gibi yansıtmaktadır. Ermeni meselesiyle ilgili kaleme alınan birçok eserde bu görüş ve düşüncelerin değerlendirilmemiş olması dikkat çekicidir.

"*Dersim*" başlığı altında Dersim bölgesindeki topluluklardan söz etmekte, yöre halkının cins ve mezhep ve dil bakımından Kürtlerle bir ilgilerinin olmadığını, "*Zaza*" adıyla anıldıklarını ve Zazaca konuştuklarını belirtmektedir. Dersim nüfusunun toplam otuz, kırk bin civarında olduğunu, gayet sarp ve yüksek dağlarla çevrili, kesif ormanlık bir alanda bulunduğunu ve Munzur nehri vadisiyle Ovacık denilen düz arazinin hayli verimli olduğunu vurgulamaktadır. Bu tespitinden sonra Dersimlilerin oldukça ilkel bir vahşi hayat yaşadıklarını, kabile reisleriyle din önderlerinin (seyyitlerin) idaresi altında bulduklarını belirtmektedir.

³⁴ İsmail Fazıl Paşa, a.g.e. s.17: "*Çünkü vilâyât-ı şarkîyyede Ermenilerin nüfusu Türk, Kürd ve Arab nüfusu mecmu'âsinin sekizde bir nisbetinde olduğunu, cismen ve dimâgen ve iklisâden hiç bir tefevukları olmadıklarını mezkûr Avrupa ricali anlayınca fikr-i evvelinden rücû' edeceğine şübhe yoktur. Farz-ı muhal olarak bir Ermenistan otonomisi teşkil olursa buna hiç bir vakit tahammül edemeyecek olan Kürd, ve Türk ve Arab anâsırı derhâl pek kanlı ve fecî' mukâtelât ve musâdemâta başlayacakları şübhesizdir. Neticede ise Ermeniler de dâhil olduğu halde anâsır-ı şâire de mahv olurlar civar Rusya'nın istilâsını teşkil ederler. İşte Ermenistan muzır bir hayâldir bu öyle bariz bir hakikattir ki bunu Ermeni vatandaşlarımızın pek çok ukalâsı da tasdik ederler*".

³⁵ A.g.e. s.18.

Aşiret reisleriyle dini önderlerin dağ tepelerinde bağımsız evlerde yaşadıklarını ancak halkın evsiz barksız olup yaz kış ormanlarda ve ağaç kovuklarında veya bir takım kulübelerde barındığını ifade etmektedir. Halkın çıplak ve aç olduğunu, erkeklerin silahlı olup yaz mevsimlerinde civardaki yerleşik alanlara saldırdıklarını, yağmaladıkları eşya ve hayvanları reislerine teslim ettiklerini, kendilerine bu kişilerce pay verildiğini kaydetmektedir.

Özellikle Erzincan ovasındaki bazı köylerle Kemah, Eğin, Arapgir, Çemişkezek halkının büyük kısmından haraç aldıkları, halkın şikâyetlerini ve feryatlarını kimseye duyurmadığını belirtmektedir.

Hükümetin altmış, yetmiş yıldan beri üzerlerine asker göndererek bunları tedibe çalışması sonra askeri geri çekip halkı kendi başına bırakması yüzünden olaylar sürüp gitmektedir. *"Ya'm denilebilir ki Anadolu'da asayişsizliği en ziyâde ihdas ve ilkâ eden D er simlilerdir diğer Kürtlere isnâd olunan şekavet nisbeten pek dûn mertebede kalır"*³⁶. Dersimin ıslahı gereklidir. Bölge Hozat, Ovacık, Çemişkezek, Pah-i Mazgird adıyla anılan kazalara ayrılmıştır. Dersim sancığına mutasarrıf ve kumandan adıyla cesur biri atanmalıdır. Adı geçen bölgelere birer tabur asker yerleştirilerek kaymakamlıkları binbaşılara verilmelidir. Ayrıca dağlarda seri hareket edebilecek çevik, cesur asker ve subaylardan oluşan ikişer yüz mevcutlu birer bölük jandarma teşkil edilmelidir. Kısacası Dersim sancığında örfi idare ilan edilmeli ve askeri sancak şeklinde yönetilmelidir. Ayrıca dağlardaki geçitlerde karakollar oluşturulması, yaz aylarında buralarda görev yapacak askerlere eşkiyayı en çok yıldırان mitralyöz silahları verilmesini önermekteydi.

Harput, Hozat, Erzincan istikametlerinde yol inşaatına geçilmeli, sancak merkezinde yatılı ilk ve ortaokullar açılmalıdır. Dersim ıslahatının esası halkı aşiret ağaları ile seyyitlerin hegemonyasından kurtarmak olmalıdır. Bu da yol, okul ve düzenli köyler kurularak ziraat ve ticareti teşvik etmekle mümkün olacaktır önerisinde bulunmaktaydı.

Harput-Hozat-Erzincan yolu, Irak, Diyarbekir, Trabzon kervanlarının geçmesine elverişli hale getirilmeli, Dersim halkının uygar insanlarla tanışıp ticaret zevkini tatmalarına olanak sağlanmalıdır. Böylece beş altı yıl içinde Dersim sorununun ortadan kalkacağı şüphesizdir. Bütün bunlar içinde bölgede görevlendirilecek memurların, subay ve yöneticilerin seçkin, deneyimli kişiler olmaları ve kendilerine yeterli maaşlar verilmesi gerekmektedir diyerek bu başlık altındaki görüş ve düşüncelerini sonlandırmaktadır. Ancak ek yaparak (*İstirûd*) Anadolu'da Kürtlere, Dersimlilere, Yörük, Avşar ve diğer aşiretlere Osmanlı ülkesinin diğer yörelerinde uygulanan yönetimin dışında bir düzenleme yapılması

³⁶ A.g.c. s.19.

gerektiğini, bu özel bölgelerin, cahil insanların asırlardan beri uygulanan yöntemle ıslah edilemeyeceklerini belirterek diğer ülkelerin de (İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya) müstemlekelerinde ayrı bir idare uyguladıkları örneğini vermektedir³⁷.

İsmail Fazıl Paşa, Karadeniz sahillerini Anadolu'nun dördüncü kısmı olarak adlandırmakta ve Trabzon vilayetinden ibaret olduğunu belirtmektedir. Bölge halkının kısmen Laz olduğunu, Türkçe ve Lazca konuştuklarını, Atina ve Rize kazaları civarında Bizans bakiyesi Rumlar bulunduğunu, başka yerlerde de Rumlar varsa da Lazca konuştuklarını ve Yunan propagandasından etkilenmediklerini belirtmektedir. Bölgenin bütünüyle yabancı siyasi etkisinden hariç kaldığını, dağlık olması nedeniyle de ziraat yapılmadığını, deniz kenarındakilerin biraz deniz ticaretiyle uğraştıklarını saptamaktadır. Bu bölge halkının da Anadolu halkından biraz farklıca da olsa ilkel bir hayat yaşadıklarını, arazinin zengin madenlere sahip olduğunu, halkın ve devletin bundan habersiz bulunduğunu ancak biraz bakır madeni işletildiğini ifade etmektedir.

Sürmene ve Of halkının dağlık kısmında yaşayanlarının cehalet ve zorunluluk nedeniyle eşkıyalık ettiğini, bazı cahil hocaların telkinleriyle de Şii mezhebine girdiklerini "...Kızılbaş nâmını almış olması diğer umûm Türklere de teşmil edilerek Lazlar Türk Kızılbaş demektir gibi bir i'tikâd-i bâtula tabii olmuşlardır ve binâenaleyh Türklüğü asla kabûl etmezler Laz isminden başka bir şey kabul etmezler, hâlbuki bu bî-çâreler aslen Türk olduklarından gafildirler ne çâre ki, bu i'tikâd tefrikaya bâdî bir maraz-i içtimâidirTM" tespitinde bulunmaktadır.

Eğitim-öğretimin geliştirilmesi, yollar açılarak madenlerin işletilmesi, güvenliğin sağlanması ile "...zeki, çevik Laz.-Türk unsurundan pek mükemmel bir kitle-i mütemeddine husule getirir ki Rus hududunda böyle bir kavî unsura mâlik olan devletimiz, şâyân-ı tebrîkdir"³⁹ demektedir.

Özetle verdiğimiz bu bilgilerden de açıkça anlaşıldığı üzere, Anadolu'nun özellikle dağlık kesimlerinde yaşayan insanlarımızı ve içinde buldukları durumu olanakları çerçevesinde gezip gördüğü ya da edindiği verilere dayanarak tahlil etmekte, sorunları saptayarak çözüm önerilerinde bulunmaktadır. Onun bu önerilerinin bir kısmının günümüzde bile geçerliliğini korumuş olması yazarımızın nedenli gerçekçi bir yaklaşımda bulunduğunun kanıtı olsa gerektir.

Eserin bundan sonraki kısmında *Vakıflar İdaresi* ile *Adliyye* hakkında kısa açıklamalar yapmakta daha sonra *Ordu'nun Islâhatına A'id* bölüme

• "A.g.e. s.21.

³⁷ "A.s.e.s.21.

³⁹ "A.g.c.s.21.

geçilmektedir. Evkaf Nazırlığı'nın müdürlüğüne çevrilmesinin ve yalnız "*Selâtin Evkafı*"na bakması diğer vakıflara müdahale edilmemesini önermekte, taşrada evkaf komisyonlarının oluşturulmasını öngörmektedir. Hukukla pek ilgisi olmadığını belirttiikten sonra, adaletin dağıtımında eksiklikler olduğunu özellikle Kürdistan, Suriye ve Irak'ta asayişsizliğin devam ettiğini ve mesafelerin uzak oluşunun da etkisiyle yargıya başvuramadıklarını ifade etmekte çözüm olarak da seyyar sulh mahkemeleri kurulmasını ve teftişi önermektedir.

Eserin 24.-27. sayfaları orduda yapılacak düzenlemelere hasredilmiştir. Giriş nitelikli kısa açıklamadan sonra görüşlerini kısımlara ayırarak on ayrı madde şeklinde sıralamıştır.

Güçlü, Avrupa derecesinde bir ordu için askerlik alanında deneyimli, askeri ihtiyaçları bilen üst düzey subaylarımızla gerek görülürse ecnebi subaylardan oluşturulacak "*Bir Hey'et-i Askeriyye*" vasıtasıyla muntazam bir ordunun oluşturulabilmesi için bir program hazırlanması ve hemen uygulamaya konulmalıdır tespitini yaptıktan sonra bu programda yer almasını farz saydığı görüşlerine yer vermektedir.

1. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiyye Harbiye Nezâretinden ayrılarak başkumandanlığa (Padişah'a) bağlanmalıdır. Padişah başkanlığında Erkân-ı Harbiye Hey'eti (Kabine Militer) oluşturulmalıdır. Bu kabine, Harbiye, Bahriye ve diğer askerlik dairelerinde padişaha sunulacak ve onayım alacak konuları görüşüp belirleyecek ve bu konularda padişah onayını ilgili yerlere iletmekle sorumlu olacaktır. Harbiye Nezâreti'nin idare şubeleri de daha basit ve amelî şekle dönüştürülmelidir.

2. Ordunun üst düzey subay ve komutanları ıslah edilmeli, özellikle son savaşlarda başarısız olanların Divân-i Harb'te yargılanmaları gerekmektedir. Ancak Divân-i Harblerin de adil ve bitaraf olması lazımdır. Son Arnavutluk isyanına iştirak etmiş ve Halaskar grubuna dâhil olmuş, siyasetle uğraşarak vazifesini terk ya da ihmal eylemiş, halen siyasetle uğraşanların askerlikle ilişkileri kesilmeli ve suçları derecesinde ceza verilmelidir. "*Ordu bu suretle tasfiye edilmeden ıslâh edilemez*"⁴⁰ demektedir.

Askeri okullar, vatan uğrunda canını feda edecek, âdâb-ı mu'âşerete vâkıf yakışıklı, zâbitân yetiştirecek şekilde ıslah ve tanzim edilmeli, mevcut okullar yeterli değilse yeni bir iki harbiye mektebi açılmalıdır.

Bütün subay ve askerlere verilen aylık harcırah, emeklilik, dul ve yetim maaşlarının ihtiyaçları karşılayacak dereceye çıkartılması zorunludur.

Kolordu ve firka kumandanları son savaşta başarılı olmuş ya da başarılı ve yetenekli olup da bu savaşta görev almamış olan subaylardan atanmalıdır.

*A.g.e. s.25.

Aynı şekilde alay kumandanları da yetenekli ve başarılı olanlar arasından seçilmelidir. Ancak tahminime göre, yeterli sayıda bu tür subay olmadığından eksiklikler Alman subayları ile onların refakatinde Almanya'da tahsil görmüş subaylardan tayin edilerek ihtiyaç giderilmelidir. Subayların bir arada, kardeşçe bulunmalarını sağlayacak fırka merkezlerinde "*Divân-i Hey'etlerle Askerî Garnizonlar*" oluşturulmalıdır. Erkân-i Harbiye subayları ve diğer subayların kendi sınıflarında staj yapmak üzere Almanya ve Fransa'ya gönderilmelidirler. Ancak oradaki eğitim-öğretimleri denetlenmelidir. Kendi imkânlarıyla iki yıl izinli olarak bilgi ve görgülerini arttırmak ve dil öğrenmek isteyen subaylara izin verilmeli, ayrıca Asya'ya, Hindistan'a, Japonya'ya ve Rusya'ya subaylar seyahate gönderilmelidir.

3. Redif askeri teşkilatı ilga edilmeli ortaya çıkacak boşluğun nasıl doldurulacağı yasa ile yeniden belirlenmelidir.

4. Günümüz savaşlarında orduların başarılarındaki önemli etkenlerden biri de her bir erin kendi kendine yeterli olabilecek fikrî ve bedenî eğitim-öğretimden geçirilmiş olmasıdır. Hâlbuki askerlerimiz zorunlu olarak çadırlarda, cami, han ve ağırlarda pek kötü saman minderleri üzerinde yatmakta, karavanalarda elleriyle yemek yemekte, çamaşırlarını da yine o karavanalarda yıkamaktadır. Bu ortamdan dolayı, onlardan fazla bir şey bekleyemeyiz. Eski kışlarımızı tamir edilmeli, yenileri yapılmalı, askerlerimiz üç yıllık askerlik hizmetleri süresince basit kitapları okuyacak, meramını anlatacak bir şey yazabilecek, dört işlem yapabilecek şekilde bir program çerçevesinde açılacak bölük mekteplerinde eğitilmelidir. Yapılacak denetimde yılsonunda bölük efradı başarılı görülen bölük ve takım kumandanlarının terfilerine imkân verilmeli ya da nişan ve para mükâfatı ile ödüllendirilmelidirler. Böylece üç yıllık askerlik süresinin bitiminde köylerine gönderilecek askerler orada da eğitim-öğretimin yaygınlaştırılmasında önemli görev üstleneceklerdir.

Askeri Kıyafet ve Elbise başlığı altında 5 6 ve 7. maddeler şeklinde subay ve erlerin savaş sırasında, talim esnasında veya iklime göre ne tür elbise giyeceklerinin yeniden gözden geçirilip saptanmasında yarar olduğunu vurgulamakta, özellikle Doğu ve İç Anadolu'da Rusya, Halep, Hicaz ve Yemen iklimlerinde askere verilecek elbisenin farklı olması gerektiği üzerinde durmaktadır.

"*Hey'et-i İdare*" ara başlığından sonra da 8. madde olarak ordunun subay kadrosunun bütünüyle mektep çıkışlı, genç, dinç ve nizâmiye kıtalarında iş görebilecek subaylardan oluşması gerektiğini belirterek son savaşta bu tür subaylara büyük ihtiyaç varken yaverlik, kalem ve evrak vazifelerinde bunların çalıştırıldığı, felaketin bir nedeninin de bu olduğu muhakkaktır demektedir.

Askerî Rüştiye müdürlüklerinde ve Dâhiliye zabıtlıklarında hesap, coğrafya, tarih, kitâbet, imla ve bu gibi derslerin verilmesinde görevlendirilmiş olan pek çok mektepli subayın da kıtalara alınarak yerlerine yaşlı, emekli olmuş ya da istifa etmiş kimselerin görevlendirilmeleri daha uygun olacağını kaydederek Erkân-ı Harbiye ve diğer subaylardan müdür ve müdür muavinliği gibi görevlerde bulunanların iki seneden fazla masa başında tutulmayıp onların da kıtalara sevk edilerek yerlerine diğerlerinin atanmasının gerektiğini ifade etmekteydi.

"*Mu'ayyenât*" başlığı altında 9. ve 10. maddelerde subaylara verilen ta'yînât bedelinin maaşlarına eklenerek lağv edilmesi, askerlerin sadeyağ bedeli de iptal edilerek et bedeline eklenmelidir "...Çünkü müte'ahhidlerin mukavelelerinde münderiç hâlis yağı, her ne suretle mu'âyene ve teftiş altında bulundursak tedârik etmek gayr-i kabildir"⁴¹ diyerek başka yağların halis yağ olarak satıldığının altını çizmektedir.

Sığır, koyun etleri, patates, kuru fasulye ve mevsiminde sebze vererek askerimizin sağlığını koruyabilir, bulgur gibi bir gıda dururken pirinç pilavı yedirmemizin yoğurt gibi bir gıda yerine de kurutulmuş üzüm hoşafı vermemizin anlamı yoktur demektedir. Bulguru taburların kendilerin de tedarik edebileceklerini, her tabura yirmi, otuz inek verilerek erlerin yoğurtlarını imal etmelerinin sağlanabileceği, bu ineklerin et müteahhitlerinden bile sağlanabileceği önerisinde bulunmaktaydı.

Eser, "*Bahriyemiz Hakkında Birkaç Söz*"⁴²e son bulmaktadır. Bahriye Nezaretine ait Haliç'teki askerî fabrika ve tezgâhlar kaldırılmalı, İzmit Körfezi'ne nakledilerek orada gemi fabrikaları ve doklar yapılmalıdır.

Hükümetin bu görüşümüzü dikkate alarak İzmit Körfezi'nde tesis kurulmasını yabancı kumpanyalara ihale etmesi teşekküre şayandır yeter ki milli menfaatlerimize uygun olsun demektedir. Daha önce belirtildiği üzere, Akdeniz sahillerini koruyacak "*Bir İnce Filo*" teşkili için İzmir Körfezi ve limanında uygun bir tersane yapılmalıdır. Kısacası bugünlerde donanmamızı islah edip yenilenerek Yunan donanmasından üstün bir dereceye çıkarmamız gerekmektedir. Halkımızın yardımları ve yararlanılmamış kaynaklarımız değerlendirilerek bu yapılabilir önerisiyle çalışmasını tamamlamaktadır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin dağılma döneminde yaşamış ve Türk Kurtuluş Savaşı'nda önemli görevler üstlenmiş olan İsmail Fazıl Paşa'nın ele aldığımız eseri, Anadolu'da asayişin sağlanması, Ermeniler, Kürtler ve diğer aşiretlerin sosyo-ekonomik konumlarını gerçekçi bir yaklaşımla irdelemekte, sorunlarla ilgili çözüm önerilerinde bulunmaktadır. Mülki yönetimle ilgili

⁴¹ A.g.e. s.30.

olarak "Vilayet" yönetim biriminin kaldırılarak sancak, kaza, nahiye ve köylerin coğrafi konumları, askeri ve ekonomik özellikleri göz önünde bulundurularak yeniden teşkilatlandırılmasını öngörmektedir. Onun mülkî teşkilata ilişkin öngörülerini gerçekçi olduğundan Cumhuriyetle birlikte başka bir bağlamda yürürlüğe konmuştur.

Aşiretler ve Osmanlı ordusuyla ilgili görüşleri de üzerinde durulmaya değer olup birçok gerçeği ifade etmektedir. Özellikle Türk Müslüman nüfus ile Ermeni nüfusu hakkında verdiği bilgiler dikkate değerdir.

Kaynakça

I. Arşiv Belgeleri

- BOA, İ. TAL, 455/1326 B-028/ 1326 B 30 (28 Ağustos 1908)
 BOA, İ.AS.87/1327 C 095/1327 C 25 (14 Temmuz 1909)
 BOA,İ.HB, 102/1329 Z 007/ 1329 Z 03 (25 Kasım 1911)
 BOA,İ.HB, 104/1330 M-026/ 1330 M 06 (27 Aralık 1911)
 BOAJ.HB/ 107/ 1330S-022/ 1330 S 12(01 Şubat 1912)
 BOA.İ.HB/ 128/1331 Ra-001/ 1331 Ra 01 (08 Şubat 1913)
 BOA.İ.HB/ 128/1331 Ra018/ 1331 Ra05 (12 Şubat 1913)
 BOA,İ.HB/ 137/1331 Ş-105/1331 Ş 20 (25 Temmuz 1913)
 BOA.DH.KMS/1.18.1331 Za 15 (16 Ekim 1913)

II. Basılı Kaynaklar

- Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, (Temel Yayınları: İstanbul, 2000).
 ———, *SınıfArkadaşım Atatürk*, (Temel Yayınları: İstanbul, 2000).
 Çöker, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi*, (TBMM Vakfı Yayını, No: 6, C.III, Ankara, 1995).
 İsmail Fazıl Paşa, *92-93 Osmanh-Karadağ Seferi*, (Necm-i İstikbâl Matba'ası: İstanbul, 1329).
 ———, *Meşâhîr-i Askerîyyemizden Bir Sahîfe*, (Dersâadet: Necm-i İstikbâl Matba'ası, 1329).
 ———, *Islâhata Dâir Mütâla'ât-ı Umûmiyye*, (Dersâadet: Matba'a-i Osmaniye, 1329).
 Özçelik, Ayfer, *Ali Fuad Cebesoy*, (Akçağ Yayınları: Ankara, 1993).

Özçelik, Ayfer, Ali Fuat Cebesoy, Hayatı ve Faaliyetleri, (Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora tezi, Ankara, 1989).

Sâlnâme-i Vilâyet-i Erzurum Defa 14.

Sancak Gazetesi.

Türkmen, İsmet, İsmail Fazıl Paşa'nın (Cebesoy) Hayatı, Askeri ve Siyasi Faaliyetleri, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005).